

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/46647143>

Diversiteit in levenslopen; Consequenties voor de arbeidsmarkt

Chapter · September 2003

Source: OAI

CITATIONS

2

READS

25

4 authors, including:

[Nick Van den Heuvel](#)

13 PUBLICATIONS 111 CITATIONS

[SEE PROFILE](#)

[T. van der Lippe](#)

Utrecht University

204 PUBLICATIONS 2,182 CITATIONS

[SEE PROFILE](#)

Some of the authors of this publication are also working on these related projects:

Managing social risks through transitional labour markets [View project](#)

Diversiteit in levenslopen en consequenties voor de arbeidsmarkt

Nick van den Heuvel, Peter van der Hallen, Tanja van der Lippe, Joop Schippers

1. Congresthema

Wie de diversiteit in levenslopen als thema voor een congres kiest en in relatie brengt met een breed terrein als de arbeidsmarkt, mag rekenen op een grote verscheidenheid in bijdragen. Die verscheidenheid bleek ook op de congresdag (10 oktober 2002). Er werden bijdragen gepresenteerd met betrekking tot verschillende episodes in de levensloop en verschillende overgangen op de arbeidsmarkt.

Het levensloopperspectief heeft in toenemende mate de aandacht van beleidsmakers verworven. Vraagstukken rond *employability*, de combinatiedrukke in de gezinsfase, de vergrijzing en de toenemende individualisering hebben geleid tot het besef dat een integrale benadering van de levensloop van burgers tegen de achtergrond van de toenemende diversiteit wenselijk is. Het rollenpatroon waarbij de man werkt als kostwinner en de vrouw thuisblijft en zorgt voor de kinderen en het huishouden, is op zijn retour. Tegelijkertijd vormen de individualisering en in het bijzonder de toenemende participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt een belangrijke drijfveer voor de modernisering van het arbeidsbestel en de sociale zekerheid. Welvaartstaatsarrangementen gebaseerd op het kostwinnersbeginsel sluiten gezien de toenemende diversiteit in levenslopen onvoldoende aan bij de maatschappelijke realiteit van vandaag.

De *Verkenning Levensloop* (2002), opgesteld door het tweede kabinet-Kok, sluit aan bij een eerder door de WRR uitgebrachte studie over de veranderingen in levenslopen (Liefbroer & Dykstra, 2000) en vertrekt vanuit het gegeven dat de levenslopen van burgers in de tweede helft van de twintigste eeuw geleidelijk aan diverser zijn geworden en minder synchroon verlopen. De levensloop van leren, werken en rusten voltrekt zich in afnemende mate volgens een vast patroon. Vertrekpunt voor het onderzoek naar de veranderingen in de levenslopen van burgers vormt de tijdsbesteding in de verschillende levensfasen. Bekend is dat de overgangen tussen de drie fasen van leren, werken en rusten diffuser zijn geworden (Schippers, 2001). Voor vrouwen, voor wie 'werken' nog pas enkele decennia een vaste plaats in het levenslooppatroon heeft verworven, manifesteert de diversiteit in en de destandaardisatie van levenslopen zich duidelijker dan voor mannen. Onder invloed van de

destandaardisatie van levenslopen zullen de transities tussen de domeinen leren, werk, zorg en vrije tijd meer variatie gaan vertonen. De standaardisatie is gepaard gegaan met een doorbreking van het tamelijk rigide arbeidstijdenregime. De maatschappelijke implicaties hiervan, in het bijzonder de rol van betaalde arbeid in de verschillende periodes tijdens de levensloop, vormde de aanleiding voor de keuze van 'De diversiteit in levenslopen en de consequenties voor de arbeidsmarkt' als congressthema voor het in oktober 2002 in Rotterdam gehouden Derde Vlaams-Nederlandse Arbeidsmarktcongres. Dit congressthema sluit rechtstreeks aan bij het thema van de transitionele arbeidsmarkt dat centraal stond tijdens het in 2000 in Brussel gehouden Tweede Vlaams-Nederlandse Arbeidsmarktcongres. Tijdens het congres werd recent onderzoek uit Vlaanderen en Nederland rond dit thema gepresenteerd.

Aan de onderzoekers en experts is de vraag voorgelegd om vanuit het levensloopperspectief aandacht te besteden aan transitities van en naar de arbeidsmarkt. Welke veranderingen in de tijdsverdeling tussen arbeid en andere levenssferen als zorg, vrije tijd en scholing gedurende de levensloop kunnen worden geobserveerd, en wat zijn de mogelijke implicaties van deze veranderingen?

Tijdens het congres stonden de volgende thema's centraal:

De overgang van school naar werk en de daarmee samenhangende vragen over *employability* en levenslang leren en de rol van scholingsvoorzieningen tijdens de loopbaan.

Gebeurtenissen die te maken hebben met gezinsvorming en nieuwe rolpatronen. De interactie tussen arbeid en zorg en vragen over de combinatieproblematiek in 'het spitsuur' van het leven.

Transities die te maken hebben met arbeidsparticipatie, het ontstaan van nieuwe arbeidspatronen, de opmars van de flexibele loopbanen en in het bijzonder de werkloosheidsrisico's. Dit tegen de achtergrond van de modernisering van de arbeidsmarkt en de vraag of er sprake is van een toegenomen arbeidsmarktdynamiek en flexibilisering.

Transities en veranderingen in de tijdspatronen gedurende de levensloop die samenhangen met het ouder worden en de beëindiging van de loopbaan.

Hoe wordt aan de vraagzijde van de arbeidsmarkt gereageerd op de toenemende diversiteit van wensen van werknemers op dit gebied? Zijn arbeidsorganisaties berekend op de toenemende diversiteit in wensen met betrekking tot flexibele tijdsarrangementen vanuit een levensloopperspectief? Wat zijn de

co's? Welke nieuwe vormen van regulering van de arbeidsmarkt, arbeidsrelaties en sociale zekerheid zien we ontstaan of worden als wenselijk gezien?

We hebben een aantal deelnemers aan het congres gevraagd of zij hun presentatie wilden uitwerken tot een bijdrage voor dit boek. Tot onze vreugde hebben zij aan dit verzoek gehoor gegeven. Gegeven het brede en verhoudingsgewijs nieuwe terrein dat door hun bijdragen wordt bestreken, hebben veel van de bijdragen een verkennend karakter en zijn de antwoorden van de onderzoekers op de vragen die zij zich stellen verre van volledig. We staan nog maar aan het begin van een ontwikkeling van een onderzoeksagenda met vele vragen op dit gebied.

De transitionele arbeidsmarktbenadering stelt een systematische analyse van de transitities van en naar de arbeidsmarkt centraal. De levensloop kan dan vervolgens worden geanalyseerd als een reeks van deze transitities. Daarmee is het volgens de meeste auteurs van deze bundel een bruikbare benadering voor onderzoek naar levenslopen. Naast overgangen in de tijd kunnen ook combinaties van verschillende activiteiten worden bestudeerd.

2. Context en beleidsdiscours

Hoewel de titel van de bundel duidelijk aangeeft dat de effecten van de toenemende diversiteit in levenslopen voor de arbeidsmarkt centraal staan, hebben omgekeerd bijvoorbeeld keuzes ten aanzien van studie, beroep en werk ook weer effect op de wijze waarop mensen vormgeven aan hun levensloop. In analytische zin moeten we dus steeds rekening houden met *feed back*-effecten en wederzijdse causaliteit. Beleidsmatig is vooral relevant hoe vanuit de vraagzijde en de instituties kan worden ingespeeld op deze diversiteit, veranderingen en behoeften bij de beroepsbevolking.

In Nederland heeft – aansluitend bij eerdere discussies binnen de Emancipatieraad, D66, CDA en de Sociaal-Economische Raad – het toenmalige tweede kabinet-Kok begin 2002 de eerdergenoemde *Verkenning Levensloop* (SZW, 2002) het licht doen zien. Deze Verkenning schetst enerzijds een aantal relevante trends en ontwikkelingen en formuleert anderzijds de hoofdlijnen van een beleidskader. Binnen de Verkenning komen verschillende beleidsterreinen aan de orde: naast het terrein van de arbeidsmarkt en sociale zekerheid zijn dat het onderwijs, de gezondheidszorg en het terrein van de ruimtelijke ordening. De aandacht voor deze verschillende beleidsterreinen laat zien dat niet alleen

werknemer, maar is steeds tegelijkertijd ook gebruiker van het zorgstelsel, bewoner van stad of platteland en wat dies meer zij. De mogelijkheid om de levensloop zo veel mogelijk naar eigen inzicht in te richten en niet bij voorbaat een bepaalde richting op te worden gestuurd, hangt af van de institutioneel vormgegeven restricties op *alle* terreinen van het maatschappelijk leven: van leerplicht en studiefinancieringsleeftijd tot toegangseisen voor een woonzorgcentrum en van belastingfaciliteiten rond kinderopvang tot regels rond tijdskrediet en de witte werkster. Na het verschijnen van de Verkenning heeft onder andere de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling advies uitgebracht over het thema levenslopen, terwijl binnen en tussen allerlei maatschappelijke organisaties diverse aspecten van het levensloopbeleid zijn en worden besproken.

In die discussies komen tal van thema's aan de orde, zoals de betekenis van het levensloopbeleid voor de toenemende vergrijzing van de (beroeps)bevolking, de samenloop tussen levensloop- en emancipatiebeleid, de verbinding tussen de levensloopbenadering en de eerder ontwikkelde activiteiten op het terrein van dagindeling (SZW, 2003), de betekenis van het levensloopbeleid voor het eerder aan de orde gestelde *employability*-beleid en de rol die het levensloopbeleid zou kunnen spelen voor de ontwikkeling van Nederland als kennissamenleving. Terwijl bijvoorbeeld het ministerie van Economische Zaken via een studie als *Het nieuwe werken* van de hand van Leijnse (ministerie van Economische Zaken, 2001) wel een rol speelt in deze discussie, is opmerkelijk de afwezigheid van het departement van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen. Zoals Schippers in het volgende hoofdstuk betoogt, is dat laatste niet zonder consequenties gebleven: discussies over de levensloop dreigen zich in Nederland te verengen tot discussies over sociale zekerheid en verlof. Tegelijkertijd dreigt de andere kant van de levensloopmedaille, die van de investeringen in kennis en *employability*, helemaal dof te worden en is een poetsbeurt danig aan de orde.

Ondertussen is duidelijk dat in Nederland onder de vlag van de levensloop tal van oude discussies nieuw leven wordt ingeblazen. Voor een deel gaat het daarbij om oude wijn in nieuwe zakken – bijvoorbeeld de promotie van het gezinsbeleid vanuit christen-democratische hoek, maar voor een deel krijgt de discussie een nieuwe dimensie, met name door de eerder gesignaleerde integrale benadering, zowel in de tijd gezien als over de volle breedte van het menselijk leven.

In Vlaanderen en België is er beleidsmatig aandacht voor een levensloopbeleid binnen het concept van en de ombouw naar een actieve welvaartsstaat en vanuit de vaststelling dat de participatie aan de arbeidsmarkt enerzijds sterk

daalt vanaf 55 jaar (zie ook de bijdrage van Tielens over de zilvervloot in deze bundel) en anderzijds zeer geconcentreerd zit in de leeftijdsgroep van 25 tot 49 jaar.

België en Vlaanderen willen de verzorgingsstaat ombouwen naar een actieve welvaartstaat. Participatie aan de samenleving via arbeid staat daarbij centraal, maar met daarbij onder andere als voorwaarde dat er 'beter werk is voor iedereen' en ook 'beter leven is voor iedereen via betere arbeid' (Leroy, 2002). Via het inbrengen in de arbeidsverhoudingen van voorzieningen zoals de tijdskredietregeling die loopbaanonderbreking faciliteert en vormen van loopbaanbegeleiding, wordt gestreefd naar volwaardiger arbeidsparticipatie.

Voor de Vlaamse regering en de Vlaamse sociale partners zijn actief in het uitdenken van toekomstige mogelijke maatregelen voor een beter loopbaanbeleid.

Als voorbeeld van zulke mogelijke vernieuwende aanpak geldt het Vlaams Intersectoraal Akkoord (VIA) dat werd afgesloten binnen de *social profit*-sector (ziekenhuizen, bejaardenzorg) naar aanleiding van talrijke stakingsacties tegen de werkdruk, bekend als 'de witte woede'. Tal van maatregelen rond een zorgkrediet, een opleidingskrediet en een loopbaankrediet maken het daar de werknemers mogelijk om gezin, arbeid en verdere beroepsopleiding en vorming beter te combineren. Voortbordurend op dit akkoord installeerde de Vlaamse regering een *task force* EVC en een *task force* Loopbaanbegeleiding. De *task force* EVC tekende een framework van maatregelen uit om elders verworven beroepscompetenties beter te valoriseren en te laten (h)erkennen. De *task force* Loopbaanbegeleiding tekende een kader uit voor maatregelen rond loopbaanbegeleiding, met daarbij professionele ondersteuning bij loopbaankeuze of bij keuzes tot tijdelijke uitstap ten behoeve van zorgarbeid, met daarbij recht op her- en bijscholing bij herintrede na deze tijdelijke uitstap. De maatregelen die de *task force* uittekende, zouden op termijn moeten kunnen uitgroeien tot een soort loopbaanverzekering, een overkoepeld stelsel van maatregelen dat de gebruiks- en inkomensfaciliteiten regelt ingeval van loopbaanonderbreking, gesteund op een rechten- en bijdragebenadering zoals nu ook vervat zit in de sociale zekerheid. (Leroy, 2002).

3. De bijdragen toegelicht

Het openingshoofdstuk *Arbeidsmarkt en levensloop: theorie, empirie en beleid* neemt de gehele levensloop in beschouwing. Uitgangspunt is de constatering dat de diversiteit in levenslopen is toegenomen. Met behulp van cohortgegevens wordt duidelijk gemaakt dat de trend naar groeiende arbeidsparticipatie van vrouwen zo goed als zeker verder zal doorzetten de komende

jaren. Bij gebrek aan data is het op dit moment nog niet mogelijk alle relevante transitieadequaat in kaart te brengen en trends op het gebied van diversiteit verder door te trekken naar de toekomst. Daarvoor zijn de onderzoeksgegevens vooralsnog ontoereikend en zijn investeringen in panelstudies nodig. Schippers schetst verschillende theoretische benaderingen van de levensloop. Met behulp van het concept van de transitionele arbeidsmarkt bespreekt hij de overgangskansen tussen verschillende posities op de arbeidsmarkt. De strategie van de tijdskeuzes in de levensloop wordt verder uitgewerkt voor de fase van de gezinsvorming aan de hand van drie opties: voltijdse participatie, de overgang van voltijd naar deeltijd en omgekeerd en tijdelijke loopbaanonderbreking/uittrekking. Hierbij besteedt de auteur aandacht aan de gevolgen van loopbaanonderbreking voor de latere terugkeer op de arbeidsmarkt voor verschillende groepen vrouwen, onderscheiden naar opleidingsniveau en kindertal tijdens deze kritische gebeurtenissen in de levensloop. Afsluitend komen enkele belangrijke beleidsimplicaties aan de orde. Levensloopbeleid staat nog in de kinderschoenen en loopt het risico te mislukken als het niet op een integrale wijze wordt benaderd. Verder lijkt het wenselijk in het levensloopbeleid meer aandacht te besteden aan *employability* en het investeren in menselijk kapitaal, en de discussie niet alleen te concentreren op verlof- en spaarregeringen die tot nu toe in de Nederlandse maatschappelijke discussie vooral de aandacht krijgen.

De bijdrage *Arbeidsmarkt transitie en aanboddiscrepanties* levert relevante verklaringen voor de dynamiek van de loopbaankeuzes vanuit het perspectief van transitie. De Koning c.s. gaan na in hoeverre werknemers discrepanties ervaren tussen de omvang van de baan, de beloning en functie, en de voor hen optimale situatie. De vraag wordt beantwoord of de genoemde discrepanties leiden tot transitie op de arbeidsmarkt. Vervolgens gaan de auteurs na of de gemaakte transitie bijdragen aan de afname van ervaren discrepanties. Overigens hoeven discrepanties niet de enige reden voor het maken van transitie te zijn.

Het blijkt dat de werktijdwensen een duidelijk effect hebben op de transitiekansen. Discrepanties tussen de gewenste en feitelijke werktijd vergroten de kans op een transitie die de gewenste arbeidsduur dichterbij brengt. Voor andere discrepanties, bijvoorbeeld op het gebied van beloning, hebben de onderzoekers op basis van de beschikbare gegevens van het OSA-panel geen effect van transitie kunnen vaststellen. De gegevens hebben betrekking op veranderingen in deeltijd en voltijd werk en niet op loopbaanonderbreking. In dit opzicht geeft het onderzoek indicaties dat transitie een duidelijke rol spelen bij de verbetering van de aansluiting van de arbeidsituatie op de preferenties in de werktijden van werknemers.

In een sterk conceptueel georiënteerde bijdrage betogen Korver en Oeij dat de transitionele arbeidsmarktbenadering zich goed leent om levenslopen te onderzoeken. Het stelsel van transitie dient niet alleen om de participatie van mensen te garanderen, maar ook om de risico's te verzekeren die met de verschillende transitie gepaard gaan. *Van baan tot loopbaan: op weg naar een werkbaar transitionele arbeidsmarkt* gaat in op de vraag of om transitie mogelijk te maken en *employability* te bevorderen, een andere vorm van risicomangement nodig is. Welke nieuwe vormen van regulering zijn wenselijk vanuit dit gezichtspunt en in hoeverre zijn arbeidsorganisaties berekend op een toenemende diversiteit in de vorm van flexibele loopbanen en loopbaanwensen van werknemers?

Vanuit een systeemtheoretisch perspectief van de transitionele arbeidsmarkt bespreken de auteurs een aantal ontwerpeisen waaraan vanuit het oogpunt van optimale arbeidsparticipatie zou moeten worden voldaan. Een van de ontwerpeisen is de loskoppeling van de sociale zekerheid van de baan en de koppeling van de zekerheid aan de levensloopbaan. Op grond hiervan kan een aantal ontwerperegels worden afgeleid en toegepast op het niveau van de arbeidsrelatie. Zonder op deze plaats verder in te gaan op deze specifieke ontwerperegels leidt dat tot de conclusie dat voor een samenhangend sociaal en arbeidsmarktbeleid de eenheid van analyse (en van interventie) verschuift van de transitie naar de levensloopbaan. Dit staat vrij ver af van de huidige praktijk waarin de arbeidsrelatie centraal staat. De auteurs constateren dat personeelsvoorziening in een stelsel van transitionele arbeidsmarkten nieuwe manieren van samenwerking aantrekkelijk maakt en oproept.

Naast de veranderingen in levenslopen van vrouwen en mannen zijn ook andere demografische veranderingen van belang voor het thema van de diversiteit in levenslopen. Zo vormen de nieuwe intreders op de Nederlandse arbeidsmarkt, de tweede generatie allochtonen, een groep waarvan de verwachting is dat ze in het algemeen betere arbeidsmarktkansen hebben dan hun ouders. Veenman en Van Ours stellen in *Van ouder op kind. De arbeidsmarktkansen van tweede generatie allochtone jongeren* dat individuen vanwege sociale en ruimtelijke omgevingsfactoren waarschijnlijk een kwetsbare startpositie op de arbeidsmarkt hebben. De vraag is in hoeverre zij gegeven de veronderstelde risico's in staat zijn tijdens hun beroepsloopbaan opwaartse sociale mobiliteit te realiseren.

Daartoe vergelijken de auteurs eerst de verschillen in de bereikte arbeidsmarktpositie tussen autochtonen en de tweede generatie allochtonen in Nederland wat betreft het bereikte opleidingsniveau, de mate waarin men tijdelijk of vast werk vindt (of geen werk vindt) en de omvang van de aanstelling en ten slotte het inkomen. Er worden verschillen in arbeidsmarktkansen gevonden

tussen (wat leeftijd en geslacht betreft) vergelijkbare groepen autochtonen en tweede generatie allochtonen. Met behulp van een loopbaanmodel worden diverse factoren onderzocht die de verschillen in arbeidsmarktpositie tussen autochtone en verschillende groepen allochtone jongeren kunnen verklaren. Een belangrijke vraag daarbij is of er patronen van intergenerationale mobiliteit worden gevonden voor de genoemde aanbodcategorieën, en of deze daarom duiden op veranderingen in de levenslopen en loopbaankansen van individuen. Zonder te veel vooruit te willen lopen op de conclusies van het onderzoek ten aanzien van de verklaring van de verschillende risico's in het onderwijs en bij de overgang van school naar werk en het begin van de loopbaan, blijken er verschillende patronen van sociale mobiliteit te bestaan die interessante aanknopingspunten bieden voor verder loopbaanonderzoek en de levenskansen van de tweede generatie allochtonen.

In *De zilvervloot, klaar voor het ruime sop* behandelt Tielens de werkzaamheidsgraad en het uitredepatroon van oudere werknemers op de Vlaamse arbeidsmarkt. De werkzaamheidsgraad is laag en moet op basis van de EU-werkgelegenheidsdoelstellingen van de Lissabontop (2001) omhoog. België kent een nogal 'samengedrukte' loopbaanperiode, de intredeleeftijd is vergeleken met het Europese gemiddelde hoog en de uitredeleeftijd om dezelfde reden laag. Vanuit het levenslopperspectief is een beleidsmatig relevante vraag of een betere spreiding van de gewerkte tijd over de levensloop zal bijdragen aan een hogere werkzaamheidsgraad van oudere werknemers op termijn. Het artikel bespreekt een aantal verklaringen voor de lage werkzaamheidsgraad van vijftigplussers in België en de bevorderende en belemmerende werking van de verschillende instituties op dit terrein, waaronder de brugpensioenregeling.

De loopbaanonderbrekingsregeling, recentelijk omgezet in een tijdskredietstelsel, en de rol van deeltijdarbeid bieden soelaas voor een betere spreiding van de arbeidstijd over de levensloop. Er blijkt een toenemend gebruik van flexibele tijdsarrangementen, ook bij oudere werknemers. Of dit op termijn leidt tot een toename van de werkzaamheidsgraad van vijftigplussers valt moeilijk te voorspellen op basis van de huidige gegevens.

In *De functie van de ID-baan voor de levensloop van de toezichthouder* wordt betoogd dat de Instroom- en Doorstroombaan (ID-baan) vanuit het idee dat transitie vanuit kritische gebeurtenissen in de levensloop zinvol zijn vanuit de optiek van sociale integratie. Het hoofdstuk van Meerman en Arichi is een voorbeeld van een levensloopbenadering met opeenvolgende overgangen aan de hand van een aantal kritische gebeurtenissen. De casus situeert zich bij de Dienst Stadstoezicht van de gemeente Amsterdam, een dienst die zich

bezighoudt met het bevorderen van de leefbaarheid en veiligheid in de stad. Deze bijdrage laat een diversiteit aan kritische gebeurtenissen van vooral allochtone Nederlanders zien, gecentreerd rond de overgang van werkloosheid naar een gesubsidieerde baan, de toezichthouder.

Er blijkt een verschil in de mate waarin mensen sturing aan hun eigen levensloop, inclusief hun loopbaan, hebben kunnen geven. Soms zijn het externe omstandigheden, soms is het een gebrekkig zelfsturend vermogen dat leidt tot inactiviteit en werkloosheid. De data laten verder zien dat er verschillende loopbaantrajecten van toezichthouders zijn te onderscheiden. De overgang van werken naar niet-werken wordt op verschillende momenten in de levensloop gemaakt. De situatie van waaruit men in een regeling van gesubsidieerde arbeid terechtkomt, heeft gevolgen voor de functie die de ID-baan heeft voor de deelnemers, vooral als tussenstation of als eindstation.

Niet alleen instroomgericht beleid maar ook uitstroomgericht beleid doet ertoe voor arbeidsmarktkansen van mensen die om zeer verschillende redenen buiten het arbeidsproces terecht zijn gekomen. De betekenis van deze vorm van arbeidsmarktregulering wordt duidelijker door de dynamische analyse van levenslopen en loopbanen van individuele deelnemers.

In het hoofdstuk *Levenslopen tussen zorg en zekerheid. Zorg in het pensioenstelsel internationaal vergeleken* beschouwen Koopmans c.s. de nieuwe verantwoordelijkheidsverdeling in de zorg en de keuze om tijdelijk minder te werken of te stoppen met werken als nieuwe sociale risico's. Het betreft risico's van inkomensverlies, de vermindering van de opbouw van het pensioen of het verloren gaan van aanspraken op de socialezekerheidsrechten. De auteurs onderzoeken of het zorgrisico, de tijd voor zorg in de vorm van deeltijdarbeid en loopbaanonderbreking, als nieuw sociaal risico in de pensioenstelsels in Nederland, België, Groot-Brittannië en Duitsland wordt onderkend en verdisconteerd. De toenemende diversiteit in levenslopen heeft consequenties voor de socialezekerheidsrechten, onbetaalde arbeid kent in het algemeen minder sociale bescherming dan betaalde arbeid. Voor alle vier de landen geldt dat er, ongeacht de meer publieke of private verantwoordelijkheidsverdeling, sprake is van een proces van heroriëntatie waarbij wordt getracht de sociale risico's van zorgverantwoordelijkheden gedeeltelijk te beperken en waarbij de eigen keuze een ruimere plaats krijgt. In het publieke deel is sprake van toenemende hersteloperaties met systemen van creditering van pensioenpremies, vrijwillige premiebetalingen en de verdiscontering van verzorgingsjaren. De studie sluit aan bij het levenslopperspectief, waarbij de gevolgen van de keuze voor onbetaalde zorg en zich tijdelijk terugtrekken van de arbeidsmarkt nu eens worden gezien vanuit het gezichtspunt van inkomensrisico's die gedeeltelijk het resultaat zijn van eigen keuzes en tegelijkertijd de erkenning

van deze vorm van onbetaalde arbeid als een nieuw sociaal risico. In dit verband wordt ook van *life-course risks* gesproken (Esping Andersen, 1999). Verzekeringen dekken externe risico's, bij pensioenen is er een discussie over de grens met gebeurtenissen die het gevolg zijn van eigen keuzes en de publieke dekking van deze *manufactured risks* of 'interne' risico's die niet of nauwelijks op private wijze zijn te verzekeren. De oplossingen zijn per land divers, zo concluderen de auteurs, maar gemeenschappelijk is dat *manufactured risks* een plaats krijgen binnen het pensioenstelsel.

Het hoofdstuk over *Het oneigenlijke gebruik van werkloosheidsuitkeringen als zorguitkering* van De Lathouwer c.s. is een mooie illustratie van de impact van het institutionele bestel op arbeidsmarktgedrag en in dit geval op de levensloop van Belgische vrouwen. In België is een publiek discours gaande dat werkloze vrouwen de werkloosheidsuitkering niet langer gebruiken om naar werk te zoeken maar de facto benutten als een soort 'zorguitkering', min of meer als een oplossing voor de moeilijke combinatie van arbeid en zorg. Het blijkt dat er een significant maar klein verschil bestaat in het effect van de recent toegepaste activeringsmaatregel voor deze groep werkloze vrouwen ten opzichte van een vergelijkbare groep vrouwen die niet onder deze maatregel (schorsingsartikel) vallen. Na een vaak langdurige loopbaanonderbreking hebben vrouwen een meer dan gemiddelde voorkeur voor deeltijdarbeid, zo blijkt uit het herintredepatroon. Een groot gedeelte van de vrouwen (circa zeventig procent) ziet op termijn af van terugkeer op de arbeidsmarkt. De duur van de werkloosheid is van invloed op de herintrededekans. Een vroegtijdige arbeidsbemiddeling wordt als een effectieve activeringsmaatregel gezien in dit verband. Het blijkt dat de combinatieproblematiek, in het bijzonder de zorg voor kinderen, als drempel voor herintrede wordt gezien. Het belang van de fasen in de levensloop blijkt ook uit andere determinanten zoals leeftijd op de herintrededekans. Het gebruik van passende instrumenten wordt met dit onderzoek geïllustreerd en bepleit middels een verdere uitbouw van het zorgstelsel en een gezinsvriendelijk beleid.

In het afsluitende hoofdstuk richten we de blik naar de toekomst. In *Levensloop, arbeid en zorg: het OSA Toekomst van de Arbeid Survey* komen we meer te weten over de toekomstverwachtingen van Nederlanders over arbeid, zorg en vrije tijd in de eenentwintigste eeuw. Ester c.s. bespreken of men trends verwacht in de richting van verdergaande combinaties van arbeid, vrije tijd of zorg. Vermoedt men radicale wijzigingen in de tijdsbesteding van Nederlanders? Het onderzoek biedt een systematisch overzicht van de trends die Nederlanders voorspellen en de wijze waarop zij verwachten dat deze trends hun eigen levensloop zullen raken. Hoewel het vinden van een juiste

balans tussen arbeid, zorg en vrije tijd een kernvraagstuk is voor vele Nederlanders, blijkt men toch redelijk optimistisch over het combineren in de komende 25 jaar. Dit optimisme wordt gevoed door de verwachting dat kinderopvang faciliteiten, betaald zorgverlof, thuiswerken en een meer egalitaire taakverdeling tussen mannen en vrouwen zullen verbeteren. In het algemeen schat men de situatie voor zichzelf wat optimistischer in dan voor anderen. Naast deze overeenkomsten zijn er ook duidelijke verschillen in verwachtingen vast te stellen. Jongeren willen meer vrije tijd tegen minder werken dan ouderen. Ondanks de inmiddels opgetreden wijzigingen in de levensloop is het verwachtingspatroon onder met name jongere mannen nog tamelijk traditioneel: zij zien voor zichzelf vooral in de rol van de voltijds buitenshuis werkende man. Hier is een duidelijk verschil tussen mannen en vrouwen in de voorkeuren voor de combinatie van werken en zorgen.

Literatuur

- Liefbroer, A.C. & P.A. Dykstra (2000), *Levenslopen in verandering. Een studie naar de ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970*. Den Haag, Sdu Uitgevers (WRR Voorstudies en achtergronden V 107).
- Esping-Andersen, G. (1999), *Social foundations of postindustrial economies*. Oxford University Press, Oxford.
- Leijnse, F. (2001), *Het nieuwe werken*. Den Haag: Ministerie van Economische Zaken.
- Leroy, F. (2002), Participe présent ou participe passé? Naar een ontspannen arbeidsbestel in een gulzige welvaartsstaat. In: *Over.werk*, 4/2002.
- SZW (2002), *Verkenning Levensloop. Beleidsopties voor leren, werken, zorgen en wonen*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- SZW (2003), *Ruimte voor ritme*. Eindadvies van de stuurgroep dagindeling. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Schippers, J. (2001), *De vraag naar diversiteit*. Oratie Universiteit Utrecht.